

Israel Gershoni, Hakan Erdem and Ursula Woköck (eds.), *Histories of the Modern Middle East: New Directions*, Lynne Rienner, Boulder and London, 2002, 325 pp., bibliography, index.

במאי 1999 התכנסה קבוצה של חוקרים לסדנה בינלאומית בקמפוס היפהפה של אוניברסיטת בואזיצ'י באסתנבול, במטרה לבחון את מצב המחקר בתחום ההיסטוריה של חברות מזרח-תיכוניות. המפגש הניב את קובץ המאמרים שלפנינו, בעריכת ישראל גרשוני, אורסולה ווקוק והקאן אָרְדֵם. הקובץ מכיל שלושה-עשר מאמרים העוסקים בהיסטוריה מודרנית (המאות התשע-עשרה והעשרים) ומאמר תיאורטי אחד. מטרתו המוצהרת של הקובץ היא 'לכתוב מחדש תחומים ספציפיים בדיסציפלינה' באמצעות חקירה היסטורית של מקרי בוחן המשקפת תובנות חדשות (עמ' 2), והוא ראוי לבחינה מיוחדת הן בשל תפישת העולם שהוא מייצג והן בזכות איכותו האקדמית.

הקובץ פותח בסקירה של מצב המחקר מאת ווקוק וגרשוני, המהווה מעין הצהרת עמדות באשר לתפישת העולם שעל בסיסה קובצו המאמרים. העורכים אומרים, כי במחצית השנייה של המאה העשרים היה חקר ההיסטוריה נתון לשינויים מרחיקי לכת, ומגמות חדשות קנו להן שביתה בקרב ההיסטוריונים. הבולטות במגמות אלו הן העיסוק בהיבטים תרבותיים-סימבוליים של מציאויות חברתיות, ה'היסטוריה מלמטה' וה'היסטוריה של חיי יומיום', אשר מתמקדות בקבוצות חלשות ובקבוצות שוליים, ו'ההיסטוריה התרבותית החדשה', אשר עוסקת בחקר משמעויות חברתיות מזוויות אנתרופולוגיות. נושאים שלא עסקו בהם בעבר במחקר ההיסטורי – המשפחה, הנשים, היחסים בין המינים, הילדים והזקנים – זכו לטיפול מחקרי אינטנסיבי. שדה מחקר נוסף שהוצגו בו תובנות חדשות הוא הזיכרון הקולקטיבי ואופני הבנייתו, וחוקרים הרבו לעסוק ביחסים המורכבים שבין הזיכרון להיסטוריה, בעיקר בהקשרים לאומיים. אלו הן רק אחדות מההתפתחויות שאפיינו את הדיסציפלינה ההיסטורית (עמ' 2-3). אך דומה, שהיו אלה צבר הגישות שנהוג לכנותן 'פוסטמודרניות' שעוררו את הדיונים הלוהטים ביותר בקרב ההיסטוריונים ברחבי העולם, ואין זה מפתיע. פילוסופים, בלשנים וחוקרי תרבות קראו תיגר על היחסים המקובלים בין המציאות לייצוגיה ובין הטקסט לקונטקסט. היסטוריונים רבים ראו בכך ערעור מסוכן על עצם הלגיטימיות של מקצועם, או לפחות, קריאה להגדרה מחדשת של אושיות המחקר ההיסטורי.

ההתפתחויות הללו הורגשו גם בחקר המזרח התיכון, ולא מעט חוקרים הפנימו את התובנה, שהשפה אינה משקפת את המציאות אלא מבנה אותה (עמ' 3). טענתם

הבסיסית של העורכים בהקשר זה היא, שהמפנה הלשוני (the linguistic turn) העשיר את חקר ההיסטוריה, אך בה בעת צמצם את מציאות העבר לכלל מבנים לשוניים ומגננונים רטוריים, שמעבר להם לא קיימת מציאות. לכן הם קוראים לשוב אל ההבחנות הברורות בין ראיות היסטוריות לבין הפרשנות שלהן, בין המציאות לבין ייצוגיה ובין הטקסט לקונטקסט. ייתכן שבחירתם של ווקוק וגרשוני במלה 'לשוב' מטעה במקצת, שכן ברור שאין הם מתכוונים לאימוץ מחדש של פוזיטיביזם או היסטורייזם בנוסח הישן, אלא לשיקום אמנותם של ההיסטוריונים ביכולתם לשחזר את מציאות העבר, תוך מודעות למגבלות הכרוכות בייצוג המציאות ותוך שאילה מבוקרת וביקורתית של תובנות פוסטמודרניות (עמ' 281).¹ בתארם את מצב המחקר מציגים ווקוק וגרשוני התפתחות מעין-דיאלקטית, אבל נשאלת השאלה עד כמה מרחיקת לכת היתה השפעת המפנה הלשוני/תרבותי על חקר ההיסטוריה, ויותר מכך, עד כמה השפיעו המגמות הפוסטמודרניות על חקר המזרח התיכון. נראה לי, שבשלב הנוכחי אין לנו פרספקטיבה מספקת כדי לקבוע האם הדיונים התיאורטיים על סוגיות הייצוג חוללו תפנית פרדיגמטית בחקר ההיסטוריה, או שמא אומצו התובנות הללו בידי חוקרים מעטים בלבד, בעוד שהאחרים פשוט צייתו לצו האופנה האקדמית וסיגלו לעצמם ז'רגון פוסטמודרני או פוסט-סטורקטורליסטי, ללא סטייה מהותית מדפוסי החשיבה המקובלים. דומה, שסערת תיאוריות ה'פוסט' למיניהן שאפיינה את שנות השמונים והתשעים הולכת ושוככת, אך רק בעוד כמה שנים נוכל לקבוע כיצד שינתה את הדפוסים הבסיסיים של חקר ההיסטוריה בכלל ושל חקר המזרח התיכון בפרט.

את הדיון של ווקוק וגרשוני מאפיין הניסיון למצוא דרכי ביניים בין גישות חדשניות ושמרניות. למשל, אם בעבר התמקדו חוקרי החברות במזרח התיכון באליטות והזניחו את השכבות אחרות, הרי באחרונה עורערה גישה זו במחקרים שנכתבו 'מלמטה'. כיום, אומרים העורכים, נדרש מההיסטוריון לזהות את האינטראקציות שבין הקבוצות השונות ואף לאתר קולות שאינם נמנים לא עם האליטות ואף לא עם השכבות העממיות. קריאה דומה להליכה בדרך הביניים מתייחסת לשינוי שחל בטווחי הזמן שבהם עוסקים ההיסטוריונים. נראה, שבשני העשורים האחרונים נזנחה ההיסטוריה של התכניות הגדולות ובמקומה באה

1 פלורנסיה מאלון (Mallon) הציגה טענה דומה בהקשר של ההיסטוריה של אמריקה הלטינית. תפישה אינטגרטיבית כזאת, שביסודה שאילה מבוקרת של כלים פוסטמודרניים, מתגלמת באסכולת לימודי כפיפים (subaltern studies). ראו: Mallon 1994.

התבוננות מיקרוסקופית במקטעים היסטוריים קטנים. כאן מזהירים העורכים מפני איבוד התמונה הגדולה ומפני נטייתם של היסטוריונים 'לתת תשובות קטנות לשאלות קטנות'. קריאתם של ווקוק וגרשוני לאתר דרכי ביניים מוצדקת בעיקרה, אך נראה, כי תיאורם הולם את מה שבישראל נוהגים לכנותו 'היסטוריה כללית' (שאינה אלא היסטוריה של מערב אירופה וצפון אמריקה) ופחות מכך את חקר המזרח התיכון. המחשבה הפוסטמודרנית או הפוסט־סטרוקטורליסטית הותירה רישום מוגבל על חקר המזרח התיכון, ואת מספר המונוגרפיות שנכתבו בהשראת המפנה הלשוני או המפנה התרבותי, או שניסו להציג עמדה דה־קונסטרוקציוניסטית שיטתית, אפשר לספור על אצבעות כפיד אחת.²

אבל למה להרחיק לכת. לימודי מגדר ונשים, המוצאים את דרכם בשנים האחרונות לתוכנית הקנונית במחלקות להיסטוריה בארצות־הברית, הם עדיין תחום מוזנח יחסית בחקר המזרח התיכון, כפי שטוענת נַ'מַאבאדי (Najmabadi) בקובץ שלפנינו (עמ' 75). יעיד על כך מצב חקר הלאומיות: מאז ראשית שנות השמונים של המאה הקודמת הוכיח מספר רב של מחקרים את נכונות קביעתה של אן מקלינטוק (McClintock 1993), כי יחסים מגדריים עומדים ביסודן של כל הלאומיות ('all nations are gendered') (McClintock 1993). למרבה הצער, היסטוריה של נשים ויותר מכך היסטוריה של מגדר הן עדיין בחזקת נספחים בתחומנו. דוגמה מובהקת נוספת קשורה לקבלת השיטה המיקרו־היסטורית בחקר חברות מזרח־תיכוניות. אולי איננו צריכים לדאוג כלל מפני איבוד התמונה הגדולה, כפי שמזהירים העורכים, מפני שמעולם לא זנחנו אותה. מיקרו־היסטוריה כתחום מובחן בכתבת היסטוריה, עם כללי תיאור ופרשנות שעוצבו בעשרים השנים האחרונות, לא התקבלה בהתלהבות רבה בידי היסטוריונים של המזרח התיכון, ויעיד על כך מיעוט המונוגרפיות שהתפרסמו במסגרת זו.³ מובן שאין בכך כדי לקבוע שיש איזה פגם מהותי בחקר המזרח התיכון, שפעילים בו חוקרים מעולים רבים, אבל מן הראוי היה לציין את ההבדלים הניכרים בין מצב המחקר בתחום זה לבין מצבו בתחומי ההיסטוריה של אירופה וצפון אמריקה, ואולי אף לומר משהו על הסיבות להבדלים.

לדברי העורכים, נכתבו כל המאמרים הכלולים בקובץ מתוך מודעות לסוגיות

2 דוגמה למחקרים מסוג זה, ראו: Najmabadi, forthcoming; Mitchell, 2002.

3 כמה מחקרים מיקרו־היסטוריים שבכל זאת נערכו הם עדיין לפוטנציאל הרב הטמון בגישה זו גם בחקר חברות מזרח־תיכוניות. ראו: Agmon, forthcoming; Peirce 2003; Toledano 1993.

מתודולוגיות, ולכותביהם עניין בהעלאת שאלות הנוגעות ליחסים שבין המיקרו למקרו בהקשר המזרח-תיכוני. כל המאמרים עוסקים במקרי בוחן וקושרים אותם להתפתחויות גלובליות (עמ' 8). נפנה אפוא לסקירה קצרה של המאמרים הכלולים בספר וננסה לקבוע האם הבטחתם של העורכים מתקיימת והאם לפנינו אוסף של מבטים רעננים על מקרים היסטוריים קונקרטיים.

הספר מחולק לחמישה חלקים. החלק הראשון כולל נקודות מבט שונות על תהליכים הקשורים במודרניות. חלק זה נפתח במאמרו של שֶׁןֶקֶת פאמוק (Pamuk) על שרשרת פיחותי המטבע הדרמטיים באימפריה העוסמאנית בין השנים 1804-1844. פאמוק, מחשובי ההיסטוריונים הכלכליים של המזרח התיכון, מציג זווית חדשה ומרתקת על המדיניות הפיסקלית העוסמאנית, אשר נהגו לראותה כדוגמה לתפישת עולם כלכלית אקראית וכושלת, שנועדה לספק תשובות מהירות ללחצים חברתיים. פאמוק מציג פרשנות הפוכה, שלפיה מדיניות פחותי המטבע שנקטו הממשלות העוסמאניות, היתה מנגנון פיסקלי מכוון ואפקטיבי. מנגנון זה נבע מתפישת עולם כלכלית עקבית, שראשיתה במאה החמש-עשרה. מדיניות פחות המטבע נועדה לאפשר לממשלות העוסמאניות למלא את התחייבויותיהן כלפי קבוצות שונות שהיוו את עמוד השדרה של החברה, כדוגמת החיילים והבירוקרטים, ובמאה התשע-עשרה היא אף נועדה לקדם את אידיאולוגיית המרפוז של מהמוד השני. מעבר לתרומתו של המאמר להבנת ההיסטוריה הכלכלית העוסמאנית במאה התשע-עשרה, הוא מזכיר לנו, שהמודרניות איננה בבחינת שבר חד והתנתקות מכל מה שקדם לה, אלא היא תופעה מורכבת של חידוש ועמו התאמה ושימור של דפוסים קודמים.

ואָלֶן הָלָאק (Hallaq) הפריך במחקריו הרבים את הגישה ששלטה בכיפה במשך עשרות שנים, שלפיה קפאה המחשבה המשפטית האסלאמית על שמריה במאה העשירית, ומאז דעכה עד קריסתה במאה התשע-עשרה. מאמרו של הָלָאק, המהווה את הפרק השלישי של הקובץ, הוא שלב נוסף במאמץ שלו למוטט את מה שאפשר לכנותו 'פרדיגמת הקיפאון' במשפט האסלאמי. באמצעות מבט חדש על עבודתו של המשפטן החנפי הידוע מוחמד אָמִין אָבֵן עַאבְדִּין (1783-1836) מראה הָלָאק, כי מנגנונים של שינוי וחידוש היו חלק בלתי-נפרד מהמשפט האסלאמי אפילו בתקופה מאוחרת כמו ראשית המאה התשע-עשרה. מנגנון כזה בא לידי ביטוי בעבודתו של 'המשפטן-המחבר' ובאסטרטגיות הפרשניות שהוא נקט, אשר הובילו להגדרה מחודשת של המתודולוגיה והתיאוריה המשפטיים. העקרונות החדשניים שנוסחו בידי אָבֵן עַאבְדִּין אף אומצו בידי המדינה העוסמאנית במסגרת

המְגִלָּה, הקוד המשפטי האזרחי, שהיה אחד מציוני הדרך החשובים ברפורמה המשפטית העוסמאנית במאה התשע־עשרה ושנשאר בתוקף (תוך שינויים מסוימים) עד קריסתה של האימפריה. ראוי להקדיש למאמר זה תשומת־לב מיוחדת, שכן לצד החידוש יש בו גם חולשה בסיסית שמאפיינת את ענף ההיסטוריה המשפטית האסלאמית (להבדיל מהיסטוריה חברתית־משפטית): ניתוח טקסטים משפטיים במנותק מהקשריהם החברתיים. אומנם כותרת מאמרו של חֵלְאֵק 'הקדמה לרפורמה עוסמאנית' מעידה על נכונות מסוימת לקשור את השינוי שחל במחשבה המשפטית האסלאמית לתהליכים חברתיים־פוליטיים רחבים, אבל חֵלְאֵק נשאר נאמן לנטייתם של היסטוריונים משפטיים לחקור את התחום המשפטי בעיקר על סמך טקסטים משפטיים ופילוסופיים ותוך התעלמות או גישה מרדדת כלפי השפעתן של מגמות חברתיות על ייצורם של טקסטים אלה. כך, לדוגמה, מלבד כמה משפטים סתמיים על הרפורמה של סלים השלישי ומהמוד השני, המשמשים לו מעין 'רקע היסטורי', אין חֵלְאֵק מבהיר באופן מספק כיצד משתלבת יצירתו של המשפטן בתוך ההקשר העוסמאני. העדרו של קשר זה בולט במיוחד נוכח החידושים שאֵבֶן עֶאבְדִּין הנהיג ביחס לחשיבותו של המנהג (עֶרְף) במתודולוגיה האסלאמית.

הגישה המיקרו־היסטורית מוצגת לעתים כמין אנטי־תזה לתבניות תיאור וניתוח גדולות, או כשיטה הנוטשת את התמונה הגדולה לטובת ניתוחים מיקרוסקופיים.⁴ לאמיתו של דבר מבקשים החוקרים ההולכים בגישה זו להבין מסגרות חברתיות ותרבותיות רחבות, אלא שנקודת המוצא שלהם היא עולמם של בני־האדם שחיו במסגרות אלו והאופנים שבהם חוו את התהליכים הגדולים. אין מדובר כאן בנראטיבים היסטוריים המבוססים על מקרי בוחן במובן השגרתי של המונח, אלא בשימוש בטכניקות מובחנות, כגון תיאור גדוש (thick description) והיתכנות (plausibility). בפרק הרביעי בוחנת מארי וילסון (Wilson) את הפרשה הידועה כעלילת הדם של דמשק מזווית מיקרו־היסטורית, בהסתמכה על רישומי בית־המשפט העוסמאני בדמשק. אלה מבינינו שלמדו על פרשה זו בבית־הספר התיכון אולי יזכרו, כי סיפור המשפט שנערך ב־1840 לשישה־עשר יהודים בדמשק אשר הואשמו ברציחתו של מיסיונר קפוצ'יני במטרה להשתמש בדמו לאפיית מצות, הוצג כחוליה נוספת בנראטיב של רדיפות היהודים ושל האסונות שפקדו אותם. וילסון, לעומת זאת, מציבה את הפרשה בהקשר שונה לגמרי, של המפעל הקולוניאלי הצרפתי במזרח התיכון ובצפון אפריקה, והיא קושרת את הפרשה לניסיונותיה של

4 ראו למשל: McCullagh 1998: 290-306.

צרפת לפרוש את חסותה על העדה המארונית בלבנון. נקיטת השיטה המיקרו־היסטורית מובילה אותה להבחנות שלא נחשפו בידי שיטות מחקר אחרות (גם כאלה המבוססות על טווחי התבוננות קטנים אך אינן מיקרו־היסטוריה).

תלמידים לתואר שלישי בהיסטוריה מרבים להתחבט בשאלה האם אפשר לעסוק בשחזור היסטורי תוך יישום כלים אנליטיים מבית־מדרשה של התפישת הדה־קונסטרוקציוניסטית. במלים אחרות, הם שואלים כיצד מתיישבת תפישת הפירוק עם רציונל השחזור והייצוג העומד בבסיסה של כתיבת היסטוריה. יתכן מאוד, שאימוץ כולל ודוגמטי של הבחנותיו של דרידה מוליך למסקנה שהיסטוריוגרפיה היא מלאכה כוזבת מיסודה, אולם נראה שאפשר לאמץ את ההבחנות הללו באופן סלקטיבי ולנסח בעקבות זאת שאלות חדשות העשויות לתרום להיסטוריוגרפיה (Scott 1999). אפשר, למשל, להעלות שאלות על אודות היווצרותן של קטגוריות בתקופות שונות ובמקומות שונים על רקע סוגיות של יחסי כוח. בפרק החמישי שואלת אֶפְסָאֵה נַגְ'מאבאדי שאלות הקשורות להיסטוריה של הקטגוריות גבר/אשה באיראן הקג'ארית ומשתמשת במגדר כבעדשה אלטרנטיבית להתבוננות באופן שבו הובנתה המודרניות באיראן. מאמר זה, כמו גם ספרה של נַגְ'מאבאדי העומד להתפרסם בקרוב, הוא חלוצי בתחום לימודי המזרח התיכון. ראשית, עצם העיסוק במגדר (להבדיל מלימודי נשים גרידא) הנו תחום המצוי בשוליי־שוליו של המחקר המזרח־תיכוני. שנית, נַגְ'מאבאדי אינה מסתפקת בהארת היבטים של מגדר בתופעה המכונה מודרניות, אלא מראה שהמגדר הוא יסוד מכונן של המודרניות ושבלעדיו אי־אפשר להבניה. שלישי, נַגְ'מאבאדי נוקטת שני מהלכים חדשניים מבחינת השימוש במקורות. היא מראה כיצד מקורות על גברים עשויים לשמש כמקורות על נשים, ולמעשה, על היווצרות הקטגוריות של גבר/אשה. רביעית, היא מבססת את פרשנותה על מקורות חזותיים ומראה את התפקיד שהיה לייצוגים חזותיים של נשים וגברים בשיח על המיניות בחברה הקג'ארית, ובעיקר על מיניות הומוארוטית. היסטוריונים רבים מוסיפים ציורים ותצלומים למאגר המקורות שלהם, אך מקורות אלה נתפשים בדרך כלל כ'משלימים' ונחותים ביחס למקורות הטקסטואליים. נַגְ'מאבאדי מציעה לשנות את ההיררכיה הזאת (אם כי לא להפוך אותה על פניה) ולעגן את הטענות של ההיסטוריון בקריאה של 'טקסטים' חזותיים, תוך שימוש בשיטות קיימות של פרשנות חזותית (עמ' 78). לסיום, נַגְ'מאבאדי קושרת את השינויים שהתחוללו בתפישות אלו בהשפעתן הגוברת של תפישות אירופיות של מיניות הומוארוטית.

החלק השני של הקובץ עוסק בתהליכי גלובליזציה, וגם כאן – בהסתמך על מחקר של נסיבות קונקרטיות. הפרק השישי נכתב בידי רוג'ר אוֹן (Owen), שהתפרסם בזכות תרומותיו לחקר ההיסטוריה הכלכלית והפוליטית של המזרח התיכון ושמזוהה יותר מכל עם עבודתו על השתלבות המזרח התיכון בכלכלת העולם על רקע התפשטות הקולוניאליזם במזרח התיכון וצפון אפריקה (1981 Owen). אוֹן כתב את ספרו בפרספקטיבה רחבה, ומאז ועד ספרו האחרון שהוא ביוגרפיה היסטורית, העוסקת בתפישת עולמו של הלורד קרומר (Owen 2004), עבר כברת דרך. בפרק שלפנינו בוחן אוֹן את מערכת היחסים בין גלובליזציה לאימפריאליזם דרך הפריזמה של עולמו של אבליין ברינג, הלא הוא הלורד קרומר, אשר הותיר חותם כה עמוק בהיסטוריה המודרנית של מצרים. אוֹן מסביר את מניעיו של קרומר בהגדרת האינטרסים של המדינה ומצביע על השינויים שחלו בתפישת עולמו הפוליטית-כלכלית. נראה, שקרומר לא הכיר, או שסירב להכיר, בחשיבותה של הלאומיות המצרית שהחלה לצבור תאוצה בתקופתו ואף לא ביכולתם של המצרים לנהל את ענייניהם, אף-על-פי ששתי המגמות הללו התחזקו בזמנו בחברה המצרית.

מאז הופעת מחקרו של לוסיין פבר על המלך פיליפ השני (1911) צברה הביוגרפיה פופולריות ככלי לחקר היסטוריה חברתית-תרבותית. אולם במחקר החברות המזרח-תיכוניות השימוש בביוגרפיה עדיין מוגבל, במידה רבה, לכתבת היסטוריה פוליטית מסורתית של אישים. ה'מסורתיות' של תפישת זו טמונה בנקודת המוצא של החוקרים, שעל-פיה התהליכים החברתיים הרחבים הם ההקשר של נושא המחקר ולא חלק ממנו.⁵ לעומת זאת, בשיטתו של אוֹן, הדמות הניצבת תחת זרקור ההיסטוריון, במקרה זה הלורד קרומר, היא אמצעי להבנת הקולוניאליזם ותהליכים אזוריים וגלובליים.

עם זאת, מעניין היה ללמוד מה היתה השפעתם של הכפופים (subaltern) על השינויים שחלו בתפישת עולמו של קרומר במהלך שהותו במצרים. לקרומר היתה אינטראקציה יומיומית עם שרים, חברי ממשלה ופקידים מצרים. מה היה אופיה של אינטראקציה זו ובאילו אופנים השפיעה על דעותיו באשר לעתידה של מצרים (מעבר להצבעה על תפישותיו המתנשאות ביחס למצרים)? כדי להשיב על שאלות מסוג זה יש להשתמש במקורות פנימיים, שנכתבו בידי מצרים, בעוד שכל המקורות שעליהם מסתמך אוֹן הם חיצוניים.

5 מחקרו של נמרוד הורביץ על המשפטן אבן חנבל הנו יוצא דופן מבחינה זו. ראו: Hurvitz 2002.

אחד הפולמוסים המרכזיים שעמדו במרכזה של ההיסטוריה החברתית של המזרח התיכון קשורים בשאלת האפקטיביות של הסברים המבוססים על מעמד חברתי וכלכלי. היסטוריונים וסוציולוגים רבים התחבטו בשאלה האם מעמד חברתי-כלכלי הוא קטגוריה הסברית תקפה כשמדובר בחברות מזרח-תיכוניות, או שמא יש לחפש הגדרות חברתיות שונות מאלה הנהוגות בחקר ההיסטוריה של אירופה, למשל: כך או כך, נראה שבעשור האחרון ירדה קרנם של ניתוחים חברתיים המבוססים על מעמד והפולמוס הזה נעשה פחות אקטואלי. הדיון שעורך ג'ואל ביינין (Beinin) בפרק השביעי, תחת הכותרת 'קפיטליזם מאוחר והרפורמציה של המעמדות העובדים במזרח התיכון', מעניין במיוחד בהקשר זה, שכן לא רק שביינין עושה שימוש במעמד כקטגוריה הסברית, אלא שהוא מציב אותו בהקשר של תהליכי גלובליזציה. זהו מהלך מעניין, שכן מסגרת ההסבר של המעמד נעדרת בדרך כלל מהניתוחים העוסקים בגלובליזציה, אשר נוטים, כדברי העורכים, לעסוק בזירה הבינלאומית ולהתרחק ממסגרת מדינות הלאום (עמ' 11). באמצעות בחינת התפתחויות פוליטיות וסוציו-אקונומיות בתורכיה, מצרים ותוניסיה מציג ביינין את השפעתם המשתנה של תהליכי גלובליזציה על התארגנותם של מעמדות עובדים ואף מתחקה אחר מיקומם בשדות הפוליטיים של מדינות הלאום נוכח מגמות פוליטיות-כלליות משתנות.

החלק השלישי בקובץ, הנושא את הכותרת 'השבת קולות אבודים בעידן הקולוניאליזם', עוסק בעשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, עד 1914. חלק זה נפתח במאמרו של זאכארי לוקמן (Lockman), המציע מסגרת פרשנית חדשה להבנת ההיסטוריה של מצרים בין השנים 1882-1914. המאמץ המאפיין את חקר ההיסטוריה של המאה התשע-עשרה למצוא מסגרות הסבר חדשות, מעבר להיסטוריה הפוליטית והדיפלומטית, פסח למעשה על ההיסטוריוגרפיה של מצרים. לוקמן טוען, כי הספרות המחקרית על מצרים בתקופה זו היא היסטוריה פוליטית ודיפלומטית, אשר עוסקת בעיקר ביחסים שבין מצרים לאנגליה. מלבד זאת השאלות שהועלו בכתיבת ההיסטוריה האינטלקטואלית של התקופה באו מתוך גישת המודרניזציה. גישה זו עדיין לא השתחררה מהתשוקה להסביר כל שינוי חברתי במונחים של 'התמערבות', בדרך כלל פגומה, של בני

6 דוגמה למחקרים שעסקו בהיווצרותם של מעמדות במזרח התיכון הערבי במאה התשע-עשרה, ראו: Khoury 1983; Batatu 1978. דוגמה לפרובלמטיזציה של השימוש במעמד והצעה לקטגוריות חלופיות, ראו: Zubaida 1993.

אליטות מצריות, גם כאשר חולשתה ההסברית של קונספציית 'השפעת המערב' הוכחה שוב ושוב בהקשרים אחרים. במקום הנטייה העיקשת של כותבי ההיסטוריה האינטלקטואלית המודרנית להתמקד בקומץ אינטלקטואלים מצרים מפורסמים, כדוגמת אל־אֶפְרָאני, עֶבְדָּה, רִדָּא ואחרים, מציע לוקמן לכתוב 'היסטוריה מלמטה'. תחילה הוא מצביע על הצורך לחקור קבוצה לא קטנה של הוגים, עיתונאים ומחברים מהשורה השנייה והשלישית, שאולי לא קנו להם תהילת עולם כמו אל־אֶפְרָאני והֶיֶפֶל אך היתה להם תרומה משמעותית לעיצוב השדה הפוליטי־תרבותי של התקופה. קריאה זו כשלעצמה אינה חדשה לגמרי. עבודתם של ישראל גרשוני וג'יימס ג'נקובסקי הרחיבה את קשת הדעות המיוצגות והעניקה קול לקבוצה נוספת של אינטלקטואלים (Gershoni and Jankowski 1986). החידוש טמון בקריאתו של לוקמן לעבור מהיסטוריה של רעיונות להיסטוריה של פרקטיקות חברתיות, דיסקורסיביות ואחרות אשר תאפשר להרחיב את גבולות הדיון ההיסטורי אל מעבר למעגלי האליטות ותכלול שכבות רחבות. מעבר זה מהיסטוריה אינטלקטואלית, המתמקדת בקומץ הוגים, להיסטוריה של פרקטיקות שהיא זן של היסטוריה חברתית־תרבותית, כבר הושלם לפני שני עשורים ויותר בהיסטוריה של אירופה ואמריקה וגם בענפים שונים של חקר המזרח התיכון. קריאה כזאת תישמע טריביאלית בתחום ההיסטוריה העוסמאנית, בייחוד זו המודרנית. אולם נראה, שהמחקר על מצרים בתקופה הנדונה ראוי בהחלט ל'שדרוג' כהמלצת לוקמן.⁷ צדקו העורכים בהחלטתם להציב את מאמרה של איב טרוט־פאוול (Troutt Powell) על ההוגה הלאומי המצרי עבדאללה נָדִים מיד אחרי מאמרו של לוקמן. נדים לא היה שייך לשורת ה'כוכבים' שהזכרנו קודם, ובפולמוס על המשפחה ועל העבדות אף הציג עמדה שחרגה מהקונסנזוס ובלטה בתחכומה. פולמוס המשפחה והעבדות נבע מהפערים בין התפישות הבריטיות לתפישות המצריות בנוגע למשפחה ולעבדות. אנשי הממשל הבריטים ראו בשני מוסדות אלה ביטויים של פיגור חברתי־תרבותי ושל דיכוי. את המשפחה המסלמית המצרית ראו ככלא המבודד נשים ומונע מהן השכלה, ואת העסקת העבדים במשקי הבית ראו כתופעה פסולה מעיקרה. לעומתם טענו אנשי דת ומשפט מצרים, כי גורלם של העבדים אשר הגיעו למצרים ממזרח אפריקה ומהסהרה שפר עליהם לעומת גורל חבריהם שהגיעו

7 ספרו של אהוד טולדיאנו על מצרים באמצע המאה התשע־עשרה (תקופה המקדימה את הפרק שבו דן לוקמן) הוא דוגמה למחקר חברתי־תרבותי אינטגרטיבי מובן זה שנכללות בו שכבות עממיות וגבוהות גם יחד. ראו: Toledano 1990.

לארצות־הברית ולאיים הקריביים, שכן הראשונים השתלבו במשפחות שרכשו אותם ונהנו מיחס הוגן יותר מצד אדוניהם. עבדאללה נדים, לעומת זאת, הציג עמדה מתוחכמת, שחרגה מהציר שסביבו נע הפולמוס – אדון טוב / אדון רע. במקום זאת הציג את ערך העבודה הקשה כמסלול המוביל לשוויון של נשים וגברים, וטען, שככל שנשים יעבדו קשה יותר במסגרת המשפחתית, כן יגברו סיכוייהן להגיע לשוויון. נוכחותם של עבדים במשקי הבית תוארה בידי נדים כגורם המפר את שיווי־המשקל בקרב המשפחות המצריות, מפני שהעבדים מרחיקים את נשי המעמדות הבינוניים והגבוהים ממילוי מחויבויותיהן כלפי המשפחה וממימוש ערכי העבודה. זאת ועוד, בשל מעמדן היו השפחות מנועות מלהקים משפחות אמיתיות, שבמסגרתן היו יכולות לחלוק בעבודה קשה עם בעליהן ובכך להגיע לשוויון.

במאמר החותם את חלקו השלישי של הספר מאיר חואן קול (Cole) פרק מעניין בהיסטוריות של איראן והמדינה העוסמאנית מתוך פרספקטיבה ביוגרפית. ברבע האחרון של המאה התשע־עשרה קידם הסולטן עבדול המיד השני את הפרויקט הפאן־אסלאמי כתשובה לאימפריאליזם האירופי. ההנחה שעמדה בבסיסה של עמדה זו היתה, שאפשר ליצור אחדות אסלאמית פוליטית ותרבותית, אשר תכלול זרמים שונים של סונים ושיעים תחת הנהגתו של סולטאן סוני־חנפי, ולבלום בכך את האיום ממערב. קול מגולל את סיפורה של הברית העוסמאנית־איראנית שנכרתה במסגרת פרויקט זה, מנקודת מבטו של אבו אל־הסן מירזא, אשר מילא תפקיד מרכזי בתנועה הפאן־אסלאמית. מירזא היה נסיך מבית קג'אר, איש דת שיעי ואקטיביסט פוליטי, ובה בעת השתייך לכת הבהאית. קול מבקש להדגיש את העיקרון הרב־זהותי שעדיין אפיין את התקופה ואשר מתגלם יפה בדמותו של מירזא. במקביל הוא בא להאיר את הפן האיראני בפרק הפאן־אסלאמי, הנבחן על־פי רוב מהזווית העוסמאנית. בלי לחטוא בנוסטלגיה רומנטית (אולי רק קצת), אפשר לקבוע, שהתקופה הנדונה חתמה את הגולל על עידן, ששאלות בנוסח: 'האם את קודם יהודייה או קודם ישראלית?' היו נתפשות בו כמשונות ולגמרי בלתי־רלוונטיות. למי שנולד כמונו בעידן מדינות הלאום קשה לדמיין חיים נטולי עיסוק אובססיבי בהיררכיה של זהויות, אך בסוף המאה התשע־עשרה עדיין נבעה הנחת המוצא של עבדול המיד השני ושותפיו האיראנים מתפישת עולם רב־זהותית, למרות שהעולם הלאומי כבר החל לקרום עור וגידים בכמה מרכזים. הבדלים אלה בין העידן הטרומ לאומי לעידן הלאומי נדונים במחקר מפעם לפעם, אך יש מקום למחקר שיטתי בסוגיית התפישת הרב־זהותית, כפי שעושה קול. בדומה למאמרו

של אֶוֶן, ממחיש גם מאמר זה את האפקטיביות של הביוגרפיה ככלי לבידור סוגיות חברתיות-תרבותיות.

ומעניין לעניין באותו עניין: החלק הרביעי בספר עוסק בהבניה של זהויות ובהגדרה של אומות. המאמרים הכלולים בחלק זה מאשרים את טענתם של וזוקק וגרשוני בפתיחת הקובץ, שאף כי חקר הלאומיות הוא נושא מחקר מרכזי בעשורים האחרונים, עדיין יש מקום למחקר נוסף, לשימוש בפרספקטיבות חדשות וקרוב לודאי אף לפולמוסים חדשים (עמ' 14). פותח חלק זה מאמרו של הקאן אֶרְדֵם (Erdem) על ההרכב האתני של הצבא העוסמאני הסדיר במאה התשע-עשרה. ארדם מבקש להסביר את הדומיננטיות של החיילים התורכים בצבא הסדיר, או במלים אחרות, את הירידה בנוכחותם של מוסלמים בני קבוצות אתניות אחרות ביחידות העֶסְאֶפְיֶרֶי מְסוֹרָה, אשר הוקמו בידי מהמוד השני ב-1826. המחבר מאתר את ראשיתה של מגמה זו בדפוסי הגיוס ליחידות הַיֵּזְאֵמִי ג'דיד, שפעלו בין השנים 1792-1807, ובהתבססו על בחינת הפרובינציות של חלב ודמשק, הוא קובע, כי העדפתם של תורכים אנטוליים ביחידות הסדירות על בני כל קבוצה אתנית אחרת נבעה מתפישתם של קברניטי המדינה העוסמאנית כי הם חיילים טובים יותר ואמינים יותר, וכי הם משרתים באופן יעיל יותר את אידיאולוגית המרפוז שאפיינה את המאה התשע-עשרה. מי שמתנגד לנטייה לתאר את התגבשות הלאומיות במזרח התיכון כמונחים ליניאריים או דטרמיניסטיים יינה לקרוא את מאמרו של אֶרְדֵם. הוא אינו מתפתה לתייג את העדפת החיילים התורכים כמונחים הטרנזיטיוניים של 'שורשי הלאומיות', ובמקום זאת הוא מציג הסבר המתמקד בתפישת העולם הפרגמטית של העוסמאנים. ההתמקדות בפרובינציות ערביות נותנת משנה תוקף לפרשנותו, בהתחשב בכך שעד סוף מלחמת העולם הראשונה רוב תושביהן של פרובינציות אלו לא ערערו על הלגיטימיות של הסדר העוסמאני ולא ראו בלאומיות אלטרנטיבה של ממש (Dawn 1991).

ועידת לוזאן (1922-1923) היא אחד מציוני הדרך המשמעותיים ביותר בהיסטוריה של המזרח התיכון המודרני בכלל ושל הרפובליקה התורכית בפרט. בפרק השנים-עשר מציעה פאטמה מוֹגֶה גוֹצ'ק (Müge Göçek) גישה חדשה לחקר הוועידה שבה הוכרה לראשונה הישות הפוליטית התורכית החדשה, ולמעשה, היא קוראת לעבור ממסגרות התיאור וההסבר הקונווציונליות לגישה רב-ממדית. בניגוד לגישה המסתפקת בייצור נראטיב היסטורי פוליטי על ההתרחשויות, הגישה הרב-ממדית משלבת בחינה של האירוע עצמו ושל הפרשנויות והמשמעויות המנוגדות שהוקנו לו בלוזאן, באנקרה של 1922-1923 ובתורכיה בת-זמננו.

אסטרטגיה זו, אומרת גוֹצ'ק, מסייעת להבין טוב יותר את הפוליטיקה של הזיכרון ומאפשרת להציב את הוועידה ואת ייצוגיה ההיסטוריים העכשוויים בהקשר חברתי רחב. כפי שגוֹצ'ק מראה, ועידת לוואן הולידה שני נראטיבים מתחרים, זה החילוני, המעלה את ההסכם על נס כסמל לגבורה וכמקורו של אופייה הדמוקרטי, החילוני והמודרני של הרפובליקה, וזה האסלאמיסטי, שראה בתוצאות הוועידה תבוסה. בשל מדיניותן העקבית של ממשלות תורכיה, למנוע גישה למקורות ארכיוניים שלאחר 1914, נאלצים החוקרים, ולא משנה באיזה נראטיב הם מחזיקים, להסתמך פחות או יותר על אותו מאגר מקורות, דהיינו ספרי זיכרונות וביוגרפיות. אולם מעבודתה של גוֹצ'ק אנו למדים, שמגבלה זו לא בהכרח מורידה מאיכות הדיון, אם הוא מתמקד בשאלות הקשורות במשמעויות השונות שהוקנו לוועידה, שכן הסיכוי לחשוף אותן באמצעות מקורות נראטיביים אישיים, כמו ספרי זיכרונות וביוגרפיות, גדול מהסיכוי למצוא אותן בארכיונים.

סיפורה של הלאומיות הפלסטינית, כפי שהוא מתגלם בשנת 1948 הגורלית, הוא סיפור של אובדן, קריסה וכישלון שטרם שוקמו. סיפורה של הציונות, לעומת זאת, הוא סיפור של מימוש והצלחה. משוואה זו עמדה ביסודה של סדרת השוואות שנערכו בין שתי התנועות, מתוך רצון להבין מדוע נחלה זו מפלה מוחצת וזו ניצחון מוחלט. במאמר השלושה-עשר מסכים רשיד ח'אלידי (Khalidi), כי בשל התחרות ששררה ביניהן בתקופת המנדט והיות ששתיהן התקיימו באותו מרחב גיאוגרפי, יש צורך עקרוני לערוך השוואה בין הישות הלאומית הפלסטינית לבין הישות הציונית, אולם הוא מציע לבחון את השאלה מפרספקטיבה חדשה, המבוססת על השוואה בין החברה הפלסטינית לבין החברות הערביות השכנות, לבנון, סוריה וירדן, ואף החברות המרוחקות יותר, מצרים ועיראק. הצידוק להשוואה זו נובע מכך, שהחברה הפלסטינית מהווה זה מאות בשנים חלק מהמרחב הערבי שסביבה, ומכך שמתקיימים בה דפוסים חברתיים, כלכליים ופוליטיים דומים (עמ' 232). ההשוואה מביאה את ח'אלידי למסקנה, כי החברה הפלסטינית שלפני 1948 היתה קוהרנטית באופן יחסי ומפותחת מכמה בחינות, ובהן חינוך, עיתונות והכנסה/הוצאה ממשלתית, ומכאן שהתקיימו בה המרכיבים ההכרחיים של זהות משותפת וחברה אזרחית דינמית. חולשתה העיקרית של החברה הפלסטינית היתה אי-היכולת שלה לקיים מוביליות חברתית ופוליטית, בהעדרם של מבנים מדינתיים או טרום-מדינתיים הדרושים לתהליכים כאלה.

המאמר החותם את החלק הרביעי, מאת וולטר אַרמברוסט (Armbrust), בוחן את הבניית הזהות הלאומית המצרית דרך הפריזמה התרבותית של הקולנוע,

באמצעות התחקות אחר הקריירה של השחקן פריד שאוקי, שוככו דרך בשנות החמישים של המאה העשרים. ארמברוסט בוחן את סדרת הייצוגים של שאוקי כאיקון תרבותי, המייצג את הערך המסורתי של כבוד גברי ושל גבריות בכלל, ומאיר תופעה שביסודה עומד המגדר, שכמעט לא נחקרה עד היום. התפתחות לימודי התרבות בשני העשורים האחרונים הביאה לניסוח שאלות חדשות על מגדר ולאומיות. המגמה השלטת בקרב חוקרות פמיניסטיות היתה שחזור המעמד הפוליטי של נשים במסגרות לאומיות, או הארת תרומותיהן במסגרת מאבקים לשחרור לאומי, ואילו כיום הנטייה היא לבחון פרויקטים לאומיים כשדות שיח שהמגדר הוא מרכיב מכונן שלהם (Rubin, forthcoming). המחקרים המועטים העוסקים בהבניה המגדרית של הלאומיות במזרח התיכון מתמקדים בנטייה הקיימת בשדות שיח לאומיים לטווח נראטיבים שנעים סביב סמלים של נשיות, 'כבוד' או 'בושה', ואילו המנגנונים שבאמצעותם הומצאה הקטגוריה 'גבריות' לא נחקרו דיים (שושן 2003). באמצעות המחקר על שאוקי, מראה ארמברוסט, כי גם הגבריות היא קונסטרוקציה חברתית, המוצאת את ביטויה באופני התיאור העצמי של התנועות הלאומיות במזרח התיכון.

נשוב אל השאלה שהצגנו בתחילת הסקירה: האומנם מבטאים המאמרים תפישות חדשות ביחס לסוגיות היסטוריות? תשובתי לשאלה חיובית. אומנם הצעת מסקנות חדשות בנוגע לאיזו סוגיה היסטורית עדיין איננה בגדר הצעת פרספקטיבה חדשה או כלים אנליטיים חדשים. לשם כך דרושים חשיבה ביקורתית על תבניות התיאור וההסבר הקיימות וניסיון לשפר אותן. במובן זה המאמרים הכלולים בקובץ משמשים עדות ליתרונותיה של הגישה המזוהה בידי ווקוק וגרשוני במאמר התיאורטי החותם את הקובץ כשיבה 'אל הקונקרטי, האמיתי, האמפירי וההסברי', תוך הפנמה מפוכחת של תובנות המזוהות עם 'המפנה התרבותי' (עמ' 281). בעיני כותב שורות אלה, הספר הוא ציון דרך בחקר ההיסטוריה המודרנית של המזרח התיכון. העורכים מקדמים באופן מוצהר תפישת עולם אינטגרטיבית בכל הנוגע לשילוב גישות 'פוסט'. עם זאת אין הם מנסים לכפות על הקובץ מסגרת קונספטואלית אחידה, אלא להיפך, הוא מצטיין בגיוון מבחינת גישות המחקר: כלכלה פוליטית, מגדר, מעמד, מיקרו-היסטוריה, היסטוריה תרבותית והבניה של זיכרון היסטורי. המאמרים פורשים מניפה רחבה של אפשרויות, ולצד חוקרים העושים שימוש בכלי ניתוח חדשים, יש כאן מאמרים של חוקרים הנשענים על מתודולוגיות יותר שמרניות. הספר מציג לפני הקוראים את אופקי המחקר החדשים, אך גם מזכיר להם כי המחויבות הבסיסית של ההיסטוריון לניתוח ביקורתי של הראיות נותרה

בעינה. לאחר התהפוכות הרבות שעברו במאה השנים האחרונות על אמנות כתיבת ההיסטוריה, לאחר רבבות המלים שנכתבו על הקשרים הסבוכים שבין המציאות לייצוגיה, עדיין רלוונטית הקביעה של קולינגווד מלפני יותר משבעים שנים:

Historical thinking means nothing else than interpreting all the available evidence with the maximum degree of critical skill. It does not mean discovering what really happened, if 'what really happened' is anything other than 'what the evidence indicates'.⁸

אבי רובין

ביבליוגרפיה

- שושן, בועז, 2003. מאמר ביקורת, ג'מאעה 11, 221-228.
- Agmon, Iris, forthcoming. *Court and Family in Late Ottoman Palestine* (tentative title).
- Batatu, Hanna, 1978. *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'athists and Free Officers*, Princeton: Princeton University Press.
- Dawn, Ernest, 1991. 'The Origins of Arab Nationalism', in: Rashid Khalidi (ed.), *The Origins of Arab Nationalism*, New York: Columbia University Press, 3-30.
- Gershoni, Israel and James P. Jankowski, 1986. *Egypt, Islam and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930*, Oxford: Oxford University Press.
- Hurvitz, Nimrod, 2002. *The Formation of Hanbalism: Piety into Power*, London, New York: Routledge Curzon.
- Khoury, Philip, 1983. *Urban Notables and Arab Nationalism: the Politics of Damascus, 1860-1920*, Cambridge and New York: Cambridge University Press.

- Mallon, Florencia E., 1994. 'The Promise and Dillema of Subaltern Studies: Perspectives from Latin American History', *American Historical Review* 99 (5), 1491-1515.
- McCullagh, Beham C., 1998. *The Truth of History*, London and New York: Routledge.
- McClintock, Ann, 1993. 'Family Feuds: Gender, Nationalism and the Family', *Feminist Review* 44: 61-80.
- Mitchell, Timothy, 2002. *Rules of Experts: Egypt, Thechno-politics, Modernity*, Berkeley: University of California Press.
- Najmabadi, Afsaneh, Forthcoming. *Women with Moustaches and Men Without Beards: Gender and Sexual Anxieties in Iranian Modernity*, Berkeley: University of California Press.
- Owen, Roger, 1981. *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, London and New York: Methuen.
- Owen, Roger, 2004. *Lord Cromer: Victorian Imperialist, Edwardian Proconsul*, Oxford: Oxford University Press.
- Peirce, Leslie, 2003. *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.
- Rubin, Avi, forthcoming. 'Women, Gender and Nation', in: *Encyclopedia of Women and Islamic Cultures*, Leiden: Brill.
- Scott, Joan W., 1999. *Gender and the Politics of History*, New York: Columbia University Press.
- Toledano, Ehud R., 1990. *State and Society in mid-Nineteenth Century Egypt*, Cambridge (England) and New York: Cambridge University Press.
- Toledano, Ehud R., 1993. 'Shemsigül: A Circassian Slave in Mid-Nineteenth-Century Cairo', in: Edmund Burke, III (ed.), *Struggle and Survival in the Modern Middle East*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 59-74.
- Zubaida, Sami, 1993. *Islam, the People and the State: Political Ideas and Movements in the Middle East*, London and New York: IB Tauris.